

ERICH

FROMM'un

İnsan ve Toplum Anlayışı

(Modern Toplumun Çözümlemesi)

Cevat Özyurt

HECE

inceleme

Cevat Özyurt: 1964 Giresun doğumlu. Lisans öğrenimini Ankara Üniversitesi'nde, Yüksek Lisans öğrenimini Kırıkkale Üniversitesi'nde, Doktora öğrenimini İstanbul Üniversitesi'nde tamamladı. *Küreselleşme Sürecinde Kimlik ve Farklılaşma* (2. bs. İstanbul, Açılım Kitap, 2012), *Modern Türk Düşüncesinin Sosyolojisi* (Ankara, Kadim Yayınları, 2014) adlı kitapları bulunan yazar, Şamil Öçal'la birlikte *Modernleşme ve Gelenekçilik Arasında Din* (Ankara, Hece Yayınları, 2013); İbrahim Mazman'la birlikte *Sosyal Teoride Din* (Ankara, Hece Yayınları, 2015) ve Ahmet Tak'la birlikte *Ziya Gökalp Kitabı* (Ankara, Hece Yayınları, 2015) adlı kitapların editörlüğünü yaptı. Değerler sosyolojisi, din sosyolojisi, siyaset sosyolojisi, Türk sosyoloji tarihi, küreselleşme, Osmanlı modernleşmesi, milliyetçilik, vatandaşlık eğitimi ve insan hakları konularında çalışmaları bulunmaktadır. Özyurt, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesidir.

ERICH FROMM'UN
İNSAN VE TOPLUM ANLAYIŞI
(MODERN TOPLUMUN ÇÖZÜMLENMESİ)

CEVAT ÖZYURT

HECE YAYINLARI

Hece Yayınları: 391
İnceleme

Birinci Basım: Açılım Kitap, Haziran 2005
Hece Yayınları Birinci Basım: Haziran 2016
©Hece Yayınları

Kapak Tasarımı: SARAUSTA
www.sarakusta.com.tr

Teknik Hazırlık: Bülent GÜLER

Baskı: Dumat Ofset
T: (0312) 278 82 00

ISBN: 978-605-9279-90-1

HECE Basın Yayın Reklamcılık San. Tic. Ltd. Şti.
Konur Sokak Nu: 39/1-2 Kızılay-Çankaya/Ankara
Yazışma: P.K. 79 Yenışehir/Ankara
T: (0 312) 419 69 13 F: (0 312) 419 69 14
e-posta: hece@hece.com.tr
www.hece.com.tr

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ / 9

GİRİŞ / 11

İNSAN VE TOPLUM OLGULARI VE ERICH FROMM

I. İNSAN VE TOPLUM OLGULARI / 19

A. İnsanın Tanımı ve Genel Bir Değerlendirme / 19

B. Sosyal Bir Varlık Olarak İnsan / 23

C. Toplum Olgusu ve Tanımı / 27

D. İnsan ve Toplum Olgularıyla İlgili Teoriler / 30

1. Sosyal Sözleşme Teorisi / 30

2. Organizmacı Teori / 33

E. Birey-Toplum İlişikisine Sosyolojik Yaklaşımlar / 34

1. Sosyolojist Yaklaşım / 35

2. Psikolojist Yaklaşım / 36

3. Bütüncül Yaklaşım / 38

F. Sosyoloji-Psikoloji İlişkisi ve Sosyal Psikoloji / 39

II. ERICH FROMM'UN BİYOGRAFİSİ VE METODU / 45

A. Fromm'un Biyografisi / 45

B. Fromm'un Bilimsel ve Felsefi Temelleri / 47

1. Sigmund Freud'un Etkileri / 50

2. Yeni Freudcularla İlişkisi / 56

3. Karl Marx'ın Etkileri / 59

4. Frankfurt Okulu'yla İlişkisi / 65

C. Fromm'un Metodu / 67

D. Psikanalizin Topluma Uygulanması:

Psikanalitik-Sosyolojik Alan / 71

E. Sosyolojik Bakış Açısından Fromm'un Yeri / 79

III. BİR DÜŞÜNÜR OLARAK FROMM / 85

BİREY-TOPLUM İLİŞKİSİNİN ÇÖZÜMLENMESİ

I. FROMM'UN İNSAN ANLAYIŞI / 93

A. İnsanın Doğası / 95

1. İnsanın Varoluş Koşulları /	101
2. İnsanın Varoluş Koşullarındaki Dikotomiler /	105
3. Varoluş Koşullarındaki Dikotomilere Verilen Cevaplar /	109
A. Geriletici Varoluş Biçimi (Hayvanca Varoluşa Dönme Çabası)/	110
B. İlerletici Varoluş Biçimi (İnsanca Varoluşa Ulaşma Çabası) /	111
B. İnsan Doğasındaki İyilik ve Kötülük /	113
1. İnsan Doğasının Olumlu Yönü; Yaşamseverlik (Biophilia) /	118
2. İnsan Doğasının Olumsuz Yönü; Ölümseverlik (Necrophilia)/	120
C. İnsanın Evrimi ve Çevre /	121

II. İNSAN DAVRANIŞINI BELİRLEYEN ETKENLER / 127

A. Kişilik /	128
1. Kalıtımla Edinilmiş Kişilik Özelliği Olarak Mizaç /	129
2. Sonradan Kazanılan Kişilik Özelliği Olarak Karakter /	129
3. Dış Dünyayla İlişki İçinde Bireysel Karakter ve	
Sosyal Karakter /	131
B. Karakter Tipleri /	134
1. Yaratıcı Karakter /	135
2. Yaratıcı Olmayan Karakterler /	139
A. Alıcı Yöneliş /	139
B. Sömürücü Yöneliş /	140
C. Biriktirici Yöneliş /	141
D. Pazarlama Yönelişi /	142

III. BİREY-TOPLUM İLİŞKİSİNİN ÇÖZÜMLENMESİNDE SOSYAL KARAKTER VE

SOSYAL BİLİNÇDİŞİ /	149
A. Sosyal Karakter /	149
1. Sosyal Karakterin İşlevi /	158
2. Sosyal Karakter ve Sosyal Değişme /	163
B. Sosyal Bilinçdışı /	165
1. Freud'da Bilinçdışı /	167
A. Bireysel Bilinçdışı /	169
B. Bilinçdışı Kuramında Üç Temel Kavram /	170
2. Marx'ta Bilinç ve İdeoloji /	173
A. Bilinç-Toplumsal Yapı İlişkisi /	174

B. Yanlış Bilinç Kavramı Üzerine /	176
C. Bilincin Sınıfsal Niteliği /	178
D. Bilinç ve Sosyal Değişme /	179
3. Fromm'da Sosyal Bilinç dışı /	183
4. Sosyal Bir Süzgeç Olarak Dil, Mantık ve Tabular /	188

YABANCILAŞMA, DEĞİŞME VE YENİ TOPLUM

I. YABANCILAŞMA KAVRAMI VE TARİHİ /	193
A. Yabancılaşmanın Tanımı /	193
B. Yabancılaşma Kavramının Tarihi /	194
C. Yabancılaşma Türleri /	197
D. Yabancılaşma Anomi Farklılığı /	200
II. MARX'DA YABANCILAŞMA VE DEĞİŞME /	203
A. Yabancılaşma Kavramı /	203
B. Yabancılaşmanın Türleri /	206
1. Dinî (Felsefi) Yabancılaşma /	206
2. İktisadî Yabancılaşma ve Türleri /	208
a. Emegın İş Olarak Yabancılaşması /	209
b. Emegın Ürün Olarak Yabancılaşması; Meta Fetişizmi /	210
c. Türün Yabancılaşması /	211
C. Yabancılaşma ve Sosyal Değişme (Tarih Felsefesi) /	213
III. FREUD'DA YABANCILAŞMA VE DEĞİŞME /	215
A. Yabancılaşma Kavramı /	215
B. Uygarlığın Bedeli Olarak Yabancılaşma /	217
1. Cinselliğın Bastırılması ve Yabancılaşma /	217
2. Yıkıcılık İçgüdüünün Bastırılması ve Yabancılaşma /	219
C. Yabancılaşmanın Çağdaş Belirtileri /	220
D. Yabancılaşmanın Varoluşsallığı /	220
E. Yabancılaşmanın Giderilmesi /	222
IV. FROMM'DA YABANCILAŞMA /	225
A. Yabancılaşma Kavramı /	225
B. Akıl Sağlığı ve Yabancılaşma /	227
C. Yirminci Yüzyılda Toplum /	233

1. Yirminci Yüzyılda Teknoloji /	236
2. Yirminci Yüzyılda Ekonomi /	239
D. Çağdaş Toplumda Yabancılaşma Tipleri /	240
1. İşin Yabancılaşması /	240
2. Tüketimin Yabancılaşması /	244
3. Siyasal Yabancılaşma /	246
4. Yabancılaşmış Kitle İnsanı /	249
V. FROMM'DA DEĞİŞME /	253
A. Sosyal Değişme-Bireysel Değişme İlişkisi /	253
B. Bireysel Değişme /	255
C. Sosyal Değişme /	259
D. Değişme İçin Umudun Önemi /	262
VI. FROMM'UN YENİ TOPLUM MODELİ /	267
A. Pratyopya Olarak Yeni Toplum Modeli /	267
1. Yeni Toplumda Ekonomi /	272
2. Yeni Toplumda Siyaset /	274
3. Yeni Toplumda İnsan /	277
B. Yeni Toplumun Temel Nitelikleri /	280
C. Yeni Toplumun Felsefi Temeli:	
Hümanist Sosyalizm /	282
SONUÇ /	285
KAYNAKÇA /	297

ÖN SÖZ

Bu araştırmada çok yönlü bir bilim insanı olan Erich Fromm'un sosyolojik çalışmalarının, görüşlerinin ve bilimsel yönteminin sistematik olarak bir araya getirilmesi amaçlanmaktadır. Fromm'un birey-toplum ilişkisinin çözümlenmesi için önerdiği "sosyal karakter" ve "sosyal bilinçdişi" kavramları esas alınarak, sosyal yapı ve sosyal değişme hakkındaki yaklaşımı ortaya çıkarılmaktadır. Ayrıca Fromm'un çağdaş toplum ve çağdaş insan üzerine yapmış olduğu analizlerinin, yabancılaşma kavramı ekseninde değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Araştırma Fromm'un sosyolojik konuları ve bulgularıyla sınırlı tutulduğu için felsefe, ahlâk felsefesi, antropoloji, psikoloji ve klinik psikanaliz alanındaki çalışmalarına yer verilmemiştir. Fromm'un Marx-Freud sentezciliği, bu kuramcıların çalışma konularımızla ilgili görüşlerinin incelenmesini de gerekli kılmıştır.

Bu çalışmanın sonucunda, Fromm'un insan ve toplum anlayışı ile birey-toplum ilişkisinin çözümünde kullandığı "sosyal karakter"

ter” ve “sosyal bilinçdışı” kavramlarının bütüncül sosyolojik yaklaşıma önemli katkılar sağladığı ortaya çıkmıştır. Sosyal karakter ve sosyal bilinçdışı kavramlarının sosyal yapı ve sosyal değişme alanlarında somut ölçüler sunduğu görülmüştür. Fromm’un mikro-sosyolojinin sınırlarını aşarak, insan ve toplumun evrensel sorunlarıyla ilgilenmiş olması, sosyolojinin XIX. yüzyılda sahip olduğu eleştirel niteliğini yeniden kazanabileceğini göstermektedir.

Çalışma esnasında karşılaştığımız en önemli zorluk, Fromm’un eserlerindeki sistematik zayıflıktan kaynaklanmıştır. Bu zorluk da çalışma sırasında okunan toplam dört bin sayfalık Fromm metni sayesinde aşılmıştır. Fromm’un eserlerinin birbirini açıklar nitelikte olması gibi bir özelliği vardır. Bir kitapta açık olmayan görüşlerinin başka bir kitapta çok ayrıntılı olarak ele alındığı görülebilir. Çalışmaya başlamadan önce, Fromm’un eserlerindeki sistematik zayıflığın ve bu zayıflıktan dolayı, sosyal bilimcilerin Fromm’dan yeteri kadar yararlanamadıklarının farkındaydık. Bir bakıma, karşılaştığımız zorluk, bildiğimiz ve aşmaya talip olduğumuz bir zorluktu. Bu araştırma, Türk sosyal bilimcilerini (özellikle de Türk sosyologlarını), çağdaş toplum yapısı ve çağdaş insanlık durumunun analizlerinde, Fromm’dan yararlanmaya yönelttiği ölçüde, amacına ulaşmış sayılacaktır.

GİRİŞ

“Erich Fromm’un İnsan ve Toplum Anlayışı” adlı bu araştırmanın konusu, Erich Fromm’un insan ve toplum olgularına bakışı, birey-toplum ilişkisine yaklaşımı, bu ilişkinin çözümlenmesinde sosyolojiye kazandırmış olduğu kavramlar ile çağdaş toplum, çağdaş insan üzerine yapmış olduğu sosyolojik çözümleridir.

Fromm’un insan ve toplum anlayışının araştırma konusu olarak seçilmesinin çeşitli nedenleri vardır. Bu nedenlerin başında, Fromm’un birey ile toplum arasındaki ilişkinin karşılıklı etkileşim üzerine kurulmuş olduğunu kabul ederek bütüncül sosyolojik yaklaşıma sahip olması gelir. Uzun yıllar, sosyoloji alanına, birey-toplum ilişkisini tek taraflı olarak açıklayan sosyolojist ve psikolojist teoriler egemen olmuştur. Bu tek taraflı yaklaşımların eksiklikleri zamanla sosyologların büyük bir kısmı tarafından fark edilerek, sosyolojiye bütüncül yaklaşım egemen olmaya başlamıştır.

Bunun yanı sıra, Fromm’un sosyoloji alanından Marx ve psikoloji alanından Freud gibi iki büyük kuramcının sentezcisi olması

da önemli bulunmaktadır. Fromm'un sentezciliği teorik planda kalmayıp, psikanalizin sosyolojiye ve sosyolojinin de psikanalize uyarlanması gibi pratik sonuçlara yönelik olmuştur. Fromm'un bilimsel hayatının ilk yıllarından itibaren sosyoloji ile psikanalizi yakınlaştırma çabasının temelinde iki amaç yer alır. Birincisi, insan davranışlarının açık bir biçimde anlaşılması; ikincisi ise psikişik alandaki sosyal etkiler ile sosyal alandaki psikişik etkilerin anlaşılmasıdır.

Fromm'un bir sosyolog olarak, "iyi toplum"un nasıl olacağı konusuna eğilmiş olması konunun seçiminin bir başka yönünü oluşturmaktadır. Sosyolojinin başlangıcında bulunan "iyi toplum nasıl olur?" sorusu çağımızın küçük ölçekli sosyoloji teorileri tarafından dışlanmış bulunmaktadır. Bu soruyla ilgisiz hâle gelen sosyoloji, aynı zamanda başka evrensel sorunları da gündeminden çıkarmış olmaktadır. Bu da sosyolojinin eleştirel boyutunun ortadan kalkması demektir. Fromm'un çalışmalarının, sosyolojiye kaybetmiş olduğu bu eleştireliliği ve evrenselliği yeniden kazandırma çabası olarak görülmesi, onun önemini daha da artırmaktadır.

Bilindiği gibi, Fromm, çok yönlü bir bilim insanı olmanın yanı sıra, XX. yüzyılın sahip olduğu önemli düşünelerden biridir. O, bir taraftan psikanaliz, sosyoloji ve diğer sosyal bilim dallarından yararlanarak insanlığın günümüzdeki olumsuzluklarını gösterirken, diğer taraftan tespit etmiş olduğu olumsuzluklardan nasıl kurtulunacağı üzerinde düşünerek bir çıkış yolu bulmaya çalışmıştır. XX. yüzyıla hâkim olan sosyalizm ve kapitalizm kutuplarından hiçbirinin toplumsal bunalıma çözüm getireceğine inanmamaktadır. Çağımızdaki asıl büyük çatışmanın sosyalizm ile kapitalizm arasında değil, hümanizm ile bürokrasi arasında olduğu görüşündedir. Bu yüzyılda bilim de insanlığın yanında olmaktan uzaklaşarak, ekonomi ve teknolojinin hizmetine girmekle, bunalımı daha da artırmıştır. Günümüzde insan için gerekli olanın değil, ekonomik ve teknolojik açıdan mümkün olanın yapılması amaç hâline gelmiştir. Bugün

yaygınlık kazanan “prodüktivizm” ve “rasyonalizm” insanî değerlerin dışlanması yol açmıştır (Tolan 1981: 283).

Fromm, insanı, toplumu ve bilimi bu yabancılaşmışlık hâleden kurtarmak için yeni bir insan biliminin gerekli olduğunu düşünmektedir. Bu bilimin oluşturulması için çalışmalarda bulunmuş ve disiplinlerarası bir diyalogun kurulması yönünde adımlar atmıştır. Ona göre, yeni “insan bilimi” insan ve topluma bir bütün olarak bakma ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Günümüzün uzmanlaşmış sosyal bilim dalları, gerçeğin sadece küçük bir kısmını görebildikleri için toplum ve insan sorunlarına kapsamlı ve evrensel bir açıdan bakamamaktadır. Bu da bilimden insanlık adına beklenen yararın gerçekleşmesini engellemektedir.

Bu çalışmanın amacı, Erich Fromm’un XX. yüzyılda insan ve toplum üzerine yapmış olduğu analizleri ve bu analizleri yaparken sahip olduğu teorik yapıyı inceleyerek, Fromm’un sosyolojideki yerinin ve sosyolojiye katkılarının ortaya çıkarılmasıdır.

Kitaplarının büyük bir kısmı dilimize çevrilmiş olduğu hâlde, Fromm’un sosyolojik görüşleri Türk sosyoloji çevrelerinde çok az bilinmektedir. Bunun nedeni, Fromm’un eserlerinin genel okuyucuya hitap eder bir biçimde yazılması nedeniyle bilimsel örgünün seyreltilmiş olmasıdır. Bu çalışmayla Fromm’un sosyolojik görüşlerinin, bulgularının ve yönteminin sistematik hâle getirilmesi amaçlanmıştır.

Fromm’un insan ve toplum olgularına yaklaşımı, çağdaş insan ve çağdaş toplum analizleri, birey-toplum ilişkisinin çözümlenmesinde kullanmış olduğu “sosyal bilinçdışı” ve “sosyal karakter” kavramları bu çalışmanın kapsamına girmektedir. Bunlarla birlikte, Fromm’un çağdaş toplumun bunalımına çözüm olarak önermiş olduğu “yeni insan” ve “yeni toplum” modelleri de incelenecektir. Ayrıca Fromm’un bir sentezci olması, onun Marx ve Freud’la ilgili görüşlerine ve Marx ve Freud’un da ele aldığımız konularla ilgili görüşlerine bu çalışmada yer verilmesini gerekli kılmaktadır. Fromm’a sosyolojik bir açıdan yaklaşıldığı için onun sosyal antropoloji, ahlâk felsefesi, psikoloji

ve klinik psikanalizle ilgili görüşleri çalışmanın dışında tutulmuştur.

Erich Fromm'un insan ve toplum anlayışı ile insan-toplum ilişkisinin çözümlemesini incelediğimiz bu çalışma, sistematik bir bütünlük içinde birbirini tamamlayan üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, öncelikle, sosyoloji literatüründeki insan ve toplum tanımları ile insan ve toplum olguları üzerinde durulmuştur. Bu teorik bilgilerden sonra, Fromm'un hayatı, düşüncelerinin bilimsel ve felsefî temelleri, çalışma çevresi ve eserleri ele alınmıştır.

Fromm'un biyografisiyle ilgili kısım *Çağımızın Özgürlük Sorunu* adlı kitabındaki "Bazı Anılar" başlıklı bölüme ve *Hayat'ı Sevmek* adlı kitabında yer alan "Hayat Adına" başlıklı radyo sohbetine dayanmaktadır. Fromm'un eserlerinde otobiyografik bilgilere çok fazla rastlanır. Bunların dışında çevirmenlerin kitaplarına yazmış olduğu önsözler, ansiklopediler ve Dobrenkov'un *Erich Fromm ve Yeni Freudculuğun Eleştirisi* adlı kitabından da faydalanılmıştır.

İkinci bölümünde, öncelikle Fromm'un insan anlayışı ele alınmaktadır. Daha sonra insan davranışını belirleyen etkenler ve özellikle de "karakter" kavramı üzerinde durulmaktadır. Fromm'un birey-toplum ilişkisinin anlaşılması yönünde sosyal bilimlere önemli katkılarından olan "sosyal karakter" ve "sosyal bilinçdışı" kavramları incelenmiştir. Sosyal karakter ve sosyal bilinçdışı kavramlarının sosyal değişme açısından önemi üzerinde de durulmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi, Fromm, bir Marx-Freud sentezcisidir ve psikanaliz ile sosyolojiyi yakınlaştırmaya çalışmıştır. Bu nedenle, Marx ve Freud'un "karakter" ve "bilinç"e ilişkin görüşleri de karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise Fromm'un çağdaş toplum ve insan çözümlenmeleri, yabancılaşma kavramı ekseninde ele alınmıştır. Yabancılaşmanın giderilmesi, sosyal değişme, toplum felsefesi ve "yeni toplum" modeliyle ilgili görüşleri incelenmiştir. Bu

bölümde, Marx ve Freud'un yabancılaşma ve değişimle ilgili yaklaşımları yine karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Bu çalışma teorik bir çalışma olduğu için kaynak tarama metodu kullanılmıştır. Fromm'un bir sentezci olması çalışmanın gerekli yerlerinde Marx ve Freud'un görüşleriyle karşılaştırmalar yapmayı gerektirdiği için karşılaştırma metoduna da başvurulmuştur.

Çalışmada öncelikle Fromm, Marx ve Freud'un kendi eserlerinden, yani birincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra Fromm hakkında bilgi veren ikincil kaynaklara ve çalışmada yer alan konularla ilgili teorik kaynaklara başvurulmuştur.

Fromm'un çalışmalarının önemini kavramak için günümüzde insanlığın ve toplumların yaşamış olduğu bunalımların farkında olmak veya bunlarla ilgili olmak gerekmektedir. Nükleer savaş tehlikesi, ekolojik dengenin bozulması, zaman zaman patlak veren ırkçılık, açlık, yoksulluk, teknolojinin gelişimine bağlı olarak ortaya çıkan yüksek orandaki işsizlik, aile bağlarının zayıflaması sonucu ortaya çıkan bireyin güvensizliği, şehirleşmenin ortaya çıkardığı gürültü ve hava kirliliği ile trafik karmaşası, kitle iletişim araçları tarafından oluşturulan yanlış bilgilendirme gibi olguların çağımızda temel problemler olduğu toplumbilimcilerin çoğu tarafından kabul edilmektedir. 1960'lı yıllardan itibaren Batı uygarlığının en büyük güçleri oldukları sanılan bilim, teknoloji ve ekonominin insan ve toplum açısından zararlı yönleri de görülmeye başlanmıştır (Weisskopf 1996: 14). Ancak Fromm, bu problemleri açan bir "toplum operatörü" (teşrihçi) olmakla yetinmeyip, "toplumun hastalıklarına çözüm öneren bir sağaltıcı (toplum doktoru)" (Burns 1984: 388) olmayı amaçlamıştır.

Bu tür olumsuzluklara feminizm, çevrecilik, komünçülük, yeni tarikatlar ve yeni dinler, uyuşturucu kullanma, intihar ve toplu intiharlar, müzik ve spor gibi yollarla tepkiler verilmektedir. Fromm, bu tepkilerin bir kısmını sorunlardan kaçış olarak görür ve sağlıklı bulmaz. Çağımızın bunalımlarına verilebilecek sağlıklı bir tepkinin ise ancak insanın tanınmasıyla mümkün ola-